

Küçük Asya Klasik Dönem Historiografların *Persika* Eserleri ve Perslere Bakış Açıları

The Historiographers's of Classical Asia Minor's Persica Works and Their Perspectives on the Persians

Sevgi SARIKAYA*

Özet: Bu makale, Küçük Asya yerel historiograflarının Pers İmparatorluğu üzerine yaptıkları çalışmaları ve Pers/Akhaimenid'lere yaklaşımlarını konu edinmektedir. Tarih yazıcıları genellikle eserlerini *Pers Tarihi* (= *Persika* [Περσικὰ]) adı altında sunmayı yeğlemişlerdir. Bu yapıtlarının büyük bir bölümü M.Ö. V-M.Ö. IV. yüzyılda yaşamış Küçük Asya yerel tarih yazarları tarafından kaleme alınmış fragmanlardan ibarettir. Tarih yazıcıların Perslere bakış açıları ve oryantasyonlarının neler olduğunu tespit etmek amacıyla günümüze kalan fragmanların odaklandıkları alan, metne yayılan imge, izlek ve temsil biçimleri incelenmiştir. Çalışma esasen Miletos'lu Dionysios, Lesbos'lu Hellanikos, Lampsakos'lu Kharon, Knidos'lu Ktesias, Kolophon'lu Dinon ve Kyme'li Herakleides'in yapıtlarının incelemesinde yoğunlaşsa da, söz konusu yazarların Pers yaklaşımına açıklık kazandırmak amacıyla Herodotos'un "*Historiai*" adlı eserine konu bağlamında özellikle değinilmiştir. Yazar çağının zihinsel izlenimini yansıtmaya, ardılları üzerinde etkin rol oynamaya, metodolojisi ve nesnellik ilkesi, Hellenlerin üstünlük ideolojileri ve Perslere önyargılarının yansımalarının izlerinin gözlenebilmesi açısından yeğlenmiştir. Makale, imgelerde yaratılan yaygın Pers tasavvurunu serimleyip betimlemek adına konuyla bağlantılı dönemin antik yazarlarının yaygın ve öznel yargıları konu kapsamında ele alınıp derlendiği verilerin genel bir değerlendirmesiyle sonlandırılmıştır.

Anahtar Sözcükler: *Persika*, Miletos'lu Dionysios, Lesbos'lu Hellanikos, Lampsakos'lu Kharon, Herodotos, Knidos'lu Ktesias, Kolophon'lu Dinon ve Kyme'li Herakleides.

Abstract: This paper concerns the works of local Asia Minor historiographers' concerning the Persian Empire and their views of the Persians/Achaemenids. The works of these historiographers are called *Persica*. A large part of the *Persica* consists of fragments which were written by the local historians of Asia Minor during the 5th and 4th centuries B.C. The surviving fragments provide general information about the content, text and the copying of earlier references and the spread of this material, employed in order to determine their perspectives concerning the Persians and their orientations. This article mainly addresses the *Persica* works of Dionysius of Miletus, Hellanicus of Lesbos, Charon of Lampsacus, Ctesias of Cnidus, Dinon of Colophon and Heracleides of Cumae, in addition to the *Histories* of Herodotus, which have been examined within the framework of this subject. This study concludes with a general evaluation, compiling the data which treats exhaustively of these ancient writers' shared and subjective judgments.

Keywords: *Persica*, Dionysius of Miletus, Hellanicus of Lesbos, Charon of Lampsacus, Herodotus, Ctesias of Cnidus, Dinon of Colophon and Heracleides of Cumae.

* Arş. Gör., Akdeniz Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Eskiçağ Dil. ve Kült. Böl., Antalya, sevgisarikaya@akdeniz.edu.tr

M.Ö. yak. 546 yılından itibaren Pers İmparatorluğu'nun genişleyen egemenlik sahasıyla koşut giden ilerlemelerin Klasik Dönem kent devletlerinin dikkatini Akhaimenid'ler üzerine çekmesine neden olduğu görülür. Bu gelişme imgesel ve gerçek coğrafya eriminin küçülmesine; Küçük Asya ve Hellenlerin idari yetkesi altındaki Perslerle yakın ilişkiler içerisine girmeye zorunlu kıldı. Persleri tanıma ve egemenlik yetkilerinin erk/kudret sınırlarını bilme gerekliliği, Küçük Asya ve Hellen historiograflarını Perslerin siyasi-politik, sosyo-ekonomik, kültürel ve dinsel yapılarını incelemeye, irdelemeye sevk etmiş olsa gerektir. Ancak yazın tasavvurunun bir araştırma söyleminden ideolojik ve öznel fikirlerin dillendirildiği bir kuruma dönüşmekle başkalaşma/ayırıştırma zihniyetine hizmet ettiği anlaşılmaktadır. Bunun göstergesi yazarların tarihyazımlarının dokusunda Persler yerine ona tekabül eden “*barbar*” terimini tercih etmeleridir. Hellenlerin Homeros'tan itibaren kendilerinden olmayanları ve Hellence konuşmayanları belirtmek amacıyla kullandıkları barbar (= *barbaroi* [βάρβαροι]) kavramı önceleri Hellenlerin kendilerini diğer uluslardan ayrı bir kimlik ve lisana sahip olduklarını belirtmek amacıyla kullanılmıştır. M.Ö. V. yüzyılın ortalarından itibaren farklı milletleri de kapsamına rağmen, bu kavram giderek Perslerle özdeşleştirilip sınırlandırmaya başlanmıştır. Ancak süreç içerisinde Hellenler barbar kelimesini stereotip beklentilerine göre kullanıp içselleştirerek olumsuzlaştırılan bir vaziyetle haline dönüştürmüşlerdir. Öyle ki, Makedonyalılar örneğinde olduğu üzere zamanla birbirlerini küçümsemek ve aşağısamak adına bu terimi kullanmışlardır (Dem. *Phil.* (3) IX. 31).

Tarihyazıcıları çalışmalarına genellikle *Pers Tarihi* (= *Persika* [Περσικὰ]) adını vermişlerdir. *Pers Tarihi*'ne ilişkin Klasik Dönem'den M.Ö. II. yüzyıla kadar bilinen on altıya yakın eser kaleme alınmıştır. Bu yapıtların ortak akıbeti fragmanlar halinde ve antik yazarların özetleri, atıflarıyla günümüze kadar ulaşmasıdır. Miletos'lu Dionysios, Lesbos'lu Hellanikos, Lampsakos'lu Kharon, Knidos'lu Ktesias, Kolophon'lu Dinon ve Kyme'li Herakleides'in eserlerinin içeriği hakkında genel bilgi edinmek mümkünken; ne var ki, on bir kitaptan bir-iki satırı geçmeyecek kadar küçük parçalar ya da *Persika* adından başka geriye bir şey kalmamıştır. Kitaplarının neredeyse bütünü yitik olan historiograflar şunlardır: M.Ö. yak. 300 yılında yaşamış Kolophon'lu Hermesianaks (*FGrHist* III C 1 691 T 1-2 F 1-2); muhtemelen M.Ö. V./IV. yüzyılda yaşamış Barsuma (*FGrHist* III C 1 695 T 1); M.Ö. III. yüzyıl yazarlarından Diogenes (*FGrHist* III C 1 692 F 1); Diokles (*FGrHist* III C 1 693 F 1-2); Sinop'lu Baton (*FGrHist* III A 268 T 1=Strab. XII. 3. 11 c. 546); M.Ö. yak. II. yüzyıl historiograflarından Pieria'lı Kriton (*FGrHist* III A 277 T 1=Suda κ s.v. 373 <Κρίτων=Kriton>); Samos'lu Agatharkhides (*FGrHist* III A 284 F 1=Plut. *Parall. Min.* 2 a); Miletos'lu Aristeides (*FGrHist* III A 286 F 20=Plut. *Parall. Min.* 4 a); Korinthos'lu Khrysermos (*FGrHist* III A 287 F 4=Plut. *Parall. Min.* 10 a); Ktesiphon (*FGrHist* III A 294 F 2=Plut. *De fluv.* XXIII. 1) ve Nisibis'li Pharnukhos (*FGrHist* III C 1 694 T 1) dur.

Tarihi olayların sağlıklı yorumlanması açısından büyük bir kayıp olan fragmanlar yazarların objektifliklerini, güvenilirliklerini, tarihyazımı kriterlerini, kurgularını, kullandıkları kaynakları, dil ve üsluplarının kıyaslamalı analizini zorlaştırmaktadır. Bu konuda Halikarnassos'lu Dionysios'un erken tarihyazıcıları (*arkhaioi sungrapheis* [ἀρχαῖοι συγγραφεῖς]) üzerine yaptığı stil kritik analizlerine güvenmekten başka alternatif gözükmemektedir. Halikarnassos'lu Dionysios'a (*Thuk.* 5=*FGrHist* III B 323a T 1-8 ‘*Hellanikos*’) göre, Herodotos haricinde Samos'lu Eugeon; Prokonnesos'lu Deiokhos; Paros'lu Eudemos; Phygela'lı Demokles; Miletos'lu Hekataios; Argos'lu Akusilaos; Lampsakos'lu Kharon; Khalkedon'lu Melesagoras gibi Thukydides'in öncülleri benzer konular seçer ve aynı anlatım becerileri sergilerlerdi. Peloponnesos Savaşı'ndan kısa süre önce dünyaya gelip Thukydides'in zamanına kadar yaşayanlar arasında ise, Lesbos'lu Hellanikos; Sigeion'lu Damastes; Khios'lu Ksenomedes; Lydia'lı Ksanthos ve daha birçokları vardı. Dionysios'un (*Thuk.* 5=*FGrHist* III B 323a T 1-8 ‘*Hellanikos*’)

anlatısına istinaden bu historiograflardan Eudemos, Damastes gibi bazıları Hellen (= *Hellenika* [Ἑλληνικά]); Kharon, Hellenikos gibi bazıları da farklı halklar yani barbar tarihi (= *barbarika* [βαρβαρικά]) üzerinde yoğunlaşır, onları birbirleriyle bağıntılayıp sentezlemezlerdi. Aksine her bir ulus ve kenti ayrı bir çerçevede ele alıp değerlendirirlerdi. Tek ve aynı nesne karşısında her bir halk ve kentlerin yerli ahalsinin muhafaza ettikleri, ortak kanının kayda geçirildiği, kamu (= *bebelos* [βέβηλος]) ve tapınak arşivlerindeki (= *en hierois graphai* [ἐν ἱεροῖς γραφαί]) belgeleri kullanırlardı. Yazara göre, dokümanları herhangi bir ekleme ya da çıkarma yapmadan olduğu gibi aktarırlardı. Bu söylence yüklü bazı tiyatral değişkenler günümüz insanına saçma gelecek nitelikteydiler (ayrıca bk. Strab. VII. 3. 6 c. 299). Erken dönem tarih yazıcıların hepsinin üzerinde uğraş verdikleri neredeyse birbirinin aynısı olan üslupları; berrak, yalın, sade, veciz, konuya uygun düşen ve usta bir yeteneğin kapsamlı anlatım özelliklerinden hiçbirini sergilemezlerdi (konuya ilişkin detaylı bilgi için bk. Toye, 1995, 279-302; Fowler, 1996, 62-87).

Klasik Dönem historiograflardan Pers tarihine ilişkin ilk çalışmayı M.Ö. yak. 460-430 yıllarında yaşamış Miletos'lu Dionysios'un Ion diyaleğinde kaleme aldığı *Persika* adlı yapıtı oluşturmaktadır (*FGrHist* III C 1 687 T 1-2; F 1-4=Suda (δ s.v. 1180 <Διονύσιος= Dionysios>). Yazarın ayrıca *İkamet Edilen Dünya'nın Tasviri* (Περὶ τῆς οἰκουμένης); üç kitaplık *Troia Savaşı*; *Mythika*; yedi kitaplık *Kyklon Historikon* çalışmaları da bilinmektedir (*FGrHist* III C 1 687 T 1=Suda δ s.v. 1180 <Διονύσιος=Dionysios>). *Persika* eserinin ana taslağı –olasılıkla II. Kyros'la başlamakta– II. Kambyes'in hükümdarlığının sonundan I. Dareios'un krallığının sonuna kadarki süreci kapsamaktadır. Aynı zamanda “*Dareios'tan Sonraki Olaylar*” (= *ta meta Dareion* [τὰ μετὰ Δαρεῖον]) adlı beş kitaplık bir metin kaleme aldığı bilinmektedir (*FGrHist* III C 1 687 F 1-4=Schol. Dion. Thrak. III. 183; Schol. Hdt. III. 61; Schol. Hom. II. II. 159). Bu çalışma Kserkses'in hükümdarlığında yoğunlaşmış ve dönem itibariyle M.Ö. 480-479 yılında vuku bulan Pers Savaşları'nı konu edinmektedir (Drews, 1973, 36; Lenfant, 2007, 201; Llewellyn, & Robson, 2010, 48). Yazarın eseri kaleme almasındaki amaç muhtemelen Lampsakos'lu Kharon gibi Hellenlerin Kserkses'in ordusuna karşı kazandıkları zaferin anısını yaşatmak olsa gerektir.

Persika adlı bir diğer çalışmayı ise, Miletos'lu Dionysios'la aynı jenerasyondan Lesbos'lu Hellenikos'un (M.Ö. yak. 480-407/406) yapıtı oluşturmaktadır (*FGrHist* I A 4 F 59-63; III C 1 687a T 1-3; F 1-4). Hellenikos'un çok yönlü bir tarih yazımı benimsediği görülmekte ve çeşitli konuları kapsayan birçok esere imza attığı anlaşılmaktadır. Kendi bilimsel ve ahlaki teoremlerini yansıttığı *Phoronis*, *Deukalonia*, *Atlantis*, *Asopis* ve *Troika* olmak üzere beş mitoloji kitabı bulunur (*FGrHist* I A 4 F 1-5; 6-18; 19-21; 22; 23-31). Yazarın adından sıklıkla söz ettiren başlıca yapıtları etnografik çalışmalarıdır. Eserleri esas itibariyle *Aiolika*; *Lesbiaka*; *Argolika*; *Peri Arkadias*; *Boiotika*; *Thessalika* gibi (*FGrHist* I A 4 F 32; 33-35; 36; 37; 50-51; 52) Hellence konuşan halklar üzerine yoğunlaşsa da antikçağda Hellen asıllı olmayanları belirtmek amacıyla barbar şeklinde nitelendirdikleri, aralarında Perslerin de bulunduğu *Aigyptiaka*; *Kypriaka*; *Lydiaka*; *Persika*; *Skythika* gibi (*FGrHist* I A 4 F 53; 57; 58; 59-63; 64-65) çeşitli halkları da kapsamaktadır. Bu etnografik çalışmaların geneli insan karakterlerinin analizini, gelenek-görenekleri, tarihsel olayları, eserlerinde standart bir form olan mitolojik şecereleri çerçevesinde betimlemektedir. *Persika* adlı yapıtından yalnızca on bir fragman günümüze ulaşmıştır (*FGrHist* III C 1 687a T 1-11=Steph. Byz. *Ethnika* s.v. Ἀρταία=Artaia; Χαλδαῖοι=Khaldaiioi; Schol. Aristoph. Av. str. 1021). Bu parçaların içeriğinden anlaşıldığı kadarıyla Hellen yazarları arasında Assur ve Babil dönemlerinden başlayıp Medlerden Perslere kadar uzanan geniş kapsamlı tarih yazımına öncülük etmiş gözükmektedir (*FGrHist* I A 4 F 177; III C 1 687a F 2). Hellenikos *Persika* kitabında Akhaimenid Krallığı'nın tarihi olaylarına (*FGrHist* I A 4 F 179): Kambyes'in öldürülmesine (*FGrHist* I A 4 F 177); Dareios'un

hükümdarlığına (*FGrHist* I A 4 F 182-183); Kserkses'in Hellas seferine yer vermiştir. Bunun yanı sıra eserinde Perslerin örf ve adetlerine de değinmiştir (*FGrHist* I A 4 F 184; ayrıca bk. Llewellyn, & Robson 2010, 49 dn. 128). Ancak bazı Perslerin ölülerini yaktığı gibi Akhaimenid törelerine ilişkin anlatısında, Knidos'lu Ktesias'ın okuyucusuna yalan bilgiler sunduğuna dair eleştirilerine maruz kalmaktan kurtulamamıştır (*FGrHist* III C 1 688 F 16 (62)=*Bib.* 72. 43b3-44a19 '*Ktesias*').

Perslere yoğun ilgi duyan bir diğer tarihyazıcısı ise, M.Ö. V. yüzyılda yaşamış Lampsakos'lu Kharon'dur (*FGrHist* III A 262 F 3; III C 1 687b T 1; F 1-6). Historiografin bu yapıt haricinde *Aithiopika*; dört kitaplık *Hellenika*; iki kitaplık *Peri Lampsakou*; *Lybika*; *Lakedaimonia prytanis ve arkhon'ları*; *Khronika*; *Horoï Lampsakenon*; iki kitaplık *Ktiseis*; Minos yasalarını anlatan üç kitaplık *Kretika* ile Herakles Sütunları civarına yapılan seferleri konu edindiği *Periplous* adlı eserleri kaleme aldığı bilinmektedir (*FGrHist* III C 1 687b T 1=Suda χ s.v. 136 <Χάρων=*Kharon*>). Ne yazık ki, iki kitaplık olduğu ileri sürülen *Persika* adlı çalışmasından günümüze alıntılar dışında hiçbir fragman ulaşmamıştır. Kalan parçalardan *Persika* kitabının örüntüleri (incelemenin odaklandığı alan) genel olarak çıkarılabilmektedir. Kharon (*FGrHist* III A 262 F 14; III C 1 687b F 1=Tert. *An.* 46)'da Med kralı Astyages'in rüyasında kızı Mandane'nin Kyros'a hamile kaldığına ilişkin değinisinden anlaşıldığı üzere Herodotos gibi eserini Büyük II. Kyros'un doğumu ve tahta geçişiyle başlatır. Onun Med ve Lydia krallıklarını devirip hakimiyetine alışıyla devam eder (*FGrHist* III A 262 F 9; III C 1 687b F 4=Plut. *mor.* XI. 859 *ab*: *De Herod.* 20: 'Paktyas isyanı ardından Khios'a sığınması'). Olasılıkla çalışma Kambyzes'ten Dareios'a kadar cereyan eden olayları da kapsar. Ionia Ayaklanması ile Sardeis kuşatması (*FGrHist* III A 262 F 10; III C 1 687b F 5=Plut. *mor.* XI. 861 *a-d*: *De Herod.* 24); ayrıca Gobryas oğlu Mardonios komutasındaki Pers donanmasının Athos Dağı dolaylarında fırtınaya yakalanmasıyla (*FGrHist* III A 262 F 3 *a-b*; III C 1 687b F 1=Ath. *Deip.* IX. 51; Ael. *Var.* I. 15) ilintili fragmanlardan eserin esasen I. Dareios ve Kserkses'in Küçük Asya'daki icraatlarında yoğunlaştığı düşünülebilir. Sürgündeki Themistokles'in Kserkses'in ölümünün ardından oğlu Artakserkses'e sığındığı ibarelerinden I. Artakserkses'in hükümdarlığına da yer verdiği sonucu çıkar (*FGrHist* III A 262 F 11; III C 1 687b F 6=Plut. *Them.* XXVII. 1). Ancak olay örgülerinin detaylara ne kadar girdiği, çalışmasını hangi zaman aralığıyla sınırladığını belirlemek şu an itibarıyla mümkün değildir.

Pers ve döneme ilişkin güvenilir, başka yerden edinilmesi mümkün olmayan eşsiz bilgiler vermesi; ardılı yazarları etkilemesi ve esin vermesi bakımından önem arz eden "*Tarihin Babası*" Herodotos (M.Ö. *yak.* 484-425) *Tarihler* (= *Historiai* [Ἱστορίαι]) eserinde Büyük Pers Savaşları'nı anlatmakla Hellenlerin şan ve zafer; Thukydides ise, Peloponnesos Savaş anlatısı ve incelemesiyle Hellenlerin yıkım dönemlerinin tarihçileri olmuşlardır. Pers ve Peloponnesos savaşları yakın bir tarihte cereyan etmişti. Halikarnassos'lu Herodotos eserinin kurgusunu esas itibarıyla Pers Savaşları üzerine odaklamıştır. Etnografik ve coğrafik unsurların yanı sıra kültür ve tarih bakımından özgül bir incelemedir. Hellenlerin ve Perslerin yanı sıra Lydia'lıların, Medlerin, Mısırlıların, Arapların, Hintlerin, İskit ve Trakya v.d. halklarının örf-adetleri, sosyopolitik yapısı ve devlet rejimleri gibi çeşitli konularla metnini zenginleştirmesini bilmiştir. Topladığı yığınla coğrafik ve etnografik bilgiyi daha farklı bir odak noktasına sahip olan Pers Savaşları anlatısıyla birleştirmiştir (Breisach, 2009, 39). Perslerin hayranlık duyulması adetlerinden, demokrasilerde kitlelerin oynaklığından, Hellen kent devletlerindeki patırtılı ithilaflara karşılık Pers İmparatorluğu'ndaki dingin birlik ve beraberlikten özlemle bahsetmiştir. Persler konusunda sergilediği bu yaklaşım dikkate değer bir kozmopolitanlığa işaret eder. Hellen-Pers Savaşları'nın kökeni ve nedenlerinin analizini yaparken kısmen yansız bir tutum sergileyip, M.Ö. 499 yılındaki Sardeis kuşatması gibi ilk kıvılcımı körükleyenlerin Hellenler olduğuna vurgu yapar (V. 99-103). M.S. I-II. yüzyıl arasında yaşamış dönemin entelektüellerinden Plutarkhos gibi bazı antik yazarlar, Herodotos'un bu bağlamda kısmen de olsa olumlu çizdiği

Pers portresine şiddetle karşı çıkmışlardır. Plutarkhos *Ethika* eserinin *Herodotos'un Kötülüğü Üzerine* (Περὶ τῆς Ἡροδότου κακοῦθειας=*De Herodoti malignitate*) adlı çalışmasında Herodotos'u kasten güvenilmez yabancı hikayeleri kabul ettirerek okuyucuyu aldatmakla tenkit eder. Yalancılık ve barbar severlikle (= *philobarbaros* [φιλοβάρβαρος]) itham eder. Böylece Hellenlerin ve kent devletlerinin saygınlığına gölge düşürdüğünü belirtir (Plut. *mor.* XI. 874 b-c: *De Herod.* 20). Tarihyazımı (ιστορία) kavramını geliştiren Halikarnassos'lu, anlatısını Perslerin Hellenler karşısında ağır yenilgiye uğradıkları M.Ö. 490-479 yılları arasındaki Salamis, Plataia, Mykale savaşlarıyla sona erdirir. Amacı Perslere karşı Hellenlerin kazandıkları zaferleri yüceltmektir. Bu bakımdan geniş kültür tarihi, Hellen kent devletlerinin, özellikle Atina'nın kurtuluşuyla sona erer (Kuhrt, 2007a II, 354; Breisach, 2009, 30).

Herodotos da seleflerinin metodoloji sistemini, yani önceli yazarların adlarına ve eserlerine atıfta bulunmama geleneğini sürdürmüştür. Dolayısıyla tarihyazımında yararlandığı ve esin veren yazarları gerçek anlamda belirlemek meşakkatli bir iştir. Eserinde Homeros'un yanında Aiskhylos ve Atina'lı Phrynikhos gibi tragedya yazarların da olduğu yaklaşık on beş ozandan bahseder. Bazen eserinde tarihsel kaynak olarak onları referans verir. Nesir yazarlarından Miletos'lu Hekataios'u okuduğu ve yararlandığı kabul edilmektedir (II. 143-144; V. 36; 124-126). Olasılıkla Miletos'lu Dionysios'un *Persika*; Karyanda'lı Skylaks'ın *Indika*; Lydia'lı Ksanthos'un *Lydiaka*; Lesbos'lu Hellanikos'un *Persika* ve diğer eserleri; Lampsakos'lu Kharon'un çeşitli kitaplarından faydalanmış olması ihtimal dahilindedir (Marincola, 1997, 225-26; Scott, 2005, 12 vd.; Asher, Lloyd, & Corcella, 2007, 18 vd.; Llewellyn, & Robson, 2010, 49).

Herodotos eserini esas itibarıyla birincil elden bilgiler (ὄψις) ve sözel testimonya (ἀκοή) olmak üzere iki ana tema üzerinde kurgulamıştır. Birincil bilgileri gözleriyle doğruluğunu sağlayan seyahatleri ve savaşa katılanların tanıklığı ve deneyimleriydi. Yazar Mısır, Fenike, Babil, Pontos kıyıları Byzantion'dan Olbia, Trakya kıyıları ve komşu adaları ziyaret etmiştir. Ionia, Karia, Lydia, Lykia ve Ege Adaları'nı (Samos, Lesbos); Hellas'ta Delphoi, Sparta ve Boiotia anakarasını da iyi bilmekteydi (Asher, Lloyd, & Corcella, 2007, 6; ayrıca bk. Scott, 2005, 6-8. M.Ö. 448-446 yılları arasında Mısır, Fenike ve Mezopotamya'ya; M.Ö. 445/444 yılında Atina'ya ve sonra da Thuri'ye gitmiştir ayrıca bk. Asher, Lloyd, & Corcella, 2007, 5). Kitabında kendisine hiç yer vermeyen Herodotos, seyahatlerini doğrudan ve açıkça belirtir: Nil boyunca Elephantine'ye kadarki yerlere “gittim ve gördüm” (αὐτόπτης ἐλθών) (II. 29); bunları Memphis'te öğrendim; aynı zamanda Thebai ve Heliopolis'i de ziyaret ettim (II. 3); Thebai'da rahipler beni büyük bir holün içine aldılar (II. 143); şahsen Moiris Gölü'deki labirentin yüksek odalarını gördük (II. 148); Pelusium ve Papremis savaşında ölenlerin kemiklerini gördüm (III. 12); Arabistan'da Buto'nun karşısında bir saraya gittim (II. 75); Tyre'ye yelken açtım (II. 44); Babil tapınağında Kserkses'in getirttiği heykeli görmedim (I. 183); Thasos'a gittim (II. 44); Thasos'ta madenleri gördüm (VI. 47); Eksampaaios'ta bir krater gördüm (IV. 81); Thebe'de Kadmos harflerini gördüm (V. 59).

Herodotos tarihyazımını doğu dokümantasyonlarıyla örüntülemeye çalışsa da, dilbilim engeline takılmış olmalıdır. Olasılıkla çift dili yazıtlar, birinin tercümanı ve rehberliğiyle aşılmaya çalışılmıştır. Kambyzes'in kardeşini öldürmesi, akabinde yaşanan Mag isyanı ve kralın ölümü (III. 64-66; *DB col.* I. 11: Kent, 1953, 116-120 col. I. 11. 1. 35-43); Dareios'un tahta geçiş anlatısı (III. 68-70; *DB col.* I. 13: Kent, 1953, 120 col. I. 13. 1. 48-61) ve Smerdis'e karşı birleşen yedi suikastçının adları (III. 70; *DBcol* IV. 68: Kent, 1953, 120 col IV. 68. 4. 80-86) Behistan-Bisutun yazıtıyla kısmen büyük bir uyumluluk sergilemektedir. Tahminen yazar bu kaya yazıtını yerinde görmüş ve tercüman çevirirken kendisi de kaydetmiştir ya da metinlerin içeriğini iyi bilen bir öncelinin anlatılarından esinlenerek kaleme almıştır. Herodotos'un *phoros*, *nomos*, Pers İmparatorluğu'ndaki asker kıtası, “*Kral Yolu*” arasındaki mesafe ve istasyonlar doğru kitabelerinden alıntılanmış olmalıdır. İddia edilenin aksine bu dizelgeleri oluştururken ne

Homeros'un (II. II. 490-875) gemi ve komutanlar kataloğunu ne de Aiskhylos'un (Pers. 10-60) skeçindeki Pers generaller listesini model almış olsa gerektir (Armayer, 1978, 7 vd.; Asher, Lloyd, & Corcella, 2007, 480 vdd.). Pers küneiform tabletleri Herodotos'un Pers onomastik bilgisinin güvenilir olabileceği izlenimini sunmaktadır. Elbette tarihyazıcısı orijinal metinlere, Elamca, Akkadça, Aramice ile imparatorlukta sirkülasyonu olan resmi dokümantasyonların – Pers kralı buyruklarını imparatorlukta bölgelere her ulusun kendi alfabesi ve diliyle yazıldığı mektuplar vasıtasıyla iletirdi (Ester 1: 22)– diğer tercümanlarına başvurmamıştır. Olasılıkla çift dil bilen bir kılavuza adları dikte ettirmiş ve listelemiş olmalıdır (Asher, Lloyd, & Corcella, 2007, 18). Herodotos doğu yazıtlarının yanı sıra kendisinin görüp nüshasını aldığı Hellenca epigrafik yazıtlara da eserinde bolca yer vermiştir (Hdt. IV. 87; 88; VI. 14; 117; VII. 228; ayrıca bk. Scott, 2005, 15; Asher, Lloyd, & Corcella, 2007, 18).

Herodotos'un historiografyasında sıklıkla sözel tradisyonun izlerine rastlanmaktadır. Eserinde şark kökenli saray hikayelerine, Kyros'un doğuşu ve yetişmesine ilişkin doğu söylencelerine (I. 95; 108-130), Kambyses'in hükümdarlığının son yıllarında cereyan eden olaylara (III. 1-67), yedi Pers suikastçıya (III. 68-79), Dareios'un tahta geçişine (III. 80-87), Zopyros'un maceralarına (III. 153-157) ve Kserkses ile Masistes'in eşine ait hikayelere bolca yer vermiştir (IX. 107-108; 110-113). Anekdotların çoğu Pers krallarına ahlaki yergilerle doludur. Sayısız Pers epizotları III. kitabında (61-88), bilhassa Kambyses üzerinde yoğunlaşmaktadır. Kambyses portresini çizerken düşmanca bir tutum sergiler. Erkek kardeşiyle evlendiği kız kardeşini öldürecek kadar kibirli (*hybris*) ve ağır bir paranoyaya kapılmış gaddar bir zorba şeklinde tasvir eder. Kutsal Apis'i öldüren, Mısır'ın toplumsal-dinsel yaşamına zerre kadar saygı ve hürmet beslemeyen bir karakterdir. Ancak Vatikan'da yer alan, önceleri Mısır hükümdarının –Amasis (M.Ö. 570-526); III. Psammetikhos (M.Ö. 526-525)– ardından Pers kralının hizmetinde bulunan yüksek rütbeli memur Udjahorresne(t)'in otobiyografi niteliğindeki heykel kaidesine kazılan hieroglif yazıtta, Kambyses, anlatılanların aksine dindar; tanrısal vecibelerini bilen; egemenliğini olumlu ölçülerde kabulünü sağlayan ve de devraldığı Mısır hükümdarlık misyonunun gerekliliklerini yerine getiren bir kral betimlemesiyle sunulur (Posener, 1936, 1-26 n° 1; Kuhrt, 2007a II, 375 vdd.; 2007b, 117-122).

c) *Bütün yabancı ülkelerin Büyük Önderi, Kambyses Mısır'a geldi, her bir yabancı ülkenin yabancı insanları kendisine eşlik ederken. Baştan sona bu ülkenin haşmetli efendiliğini kazandı. Bizzat kendileri burada yerleştiler /tesis ettiler, O Mısır'ın Büyük Hükümdarı ve bütün yabancı ülkelerin büyük önderi idi.*

Haşmetli efendi beni başhekimlik makamına atadı. Beni yanında bir "dost" ve "sarayın idarecisi" olarak ikamet ettirdi. Yukarı ve Aşağı Mısır Kralı'nın adına onun Mesutire (Re'nin oğlu/dölü) unvanıyla müteşekkil oldum.

d) *Haşmetli efendinin, henüz hiçbir soy olmamışken doğumu başlatan ve Re'yi doğuran ana Büyük Neith'in meskeni Sais'in azametini; her yönden cennet Neith*

Tapınağı'nın görkemli yapısını; buradaki bütün tanrı, tanrıça ve Neith'in şapelinin ihtişamlı doğasını; Gökyüzünün Efendisi, Hükümdarın oturduğu sarayın anıtsal yapısını; Resenet ve Mehenet tapınaklarının; Re'nin Evi ve tanrıların gizemi Atum'un Evi'nin

Şimdi Vatikan'da yer alan 0,70 m. yüksekliğinde Udjahorresne(t)'in *naophorous* heykeli. İmparator Hadrianus'un Tivoli'deki villasında Mısır koleksiyonuna ait bir parça olduğu varsayılmaktadır.

görkemli doğasını fark etmesine neden oldum.

e) *Yukarı ve Aşağı Mısır kralı haşmetli efendi Kambyes'ten Neith Tapınağı'na yerleşen bütün yabancılar yüzünden, Neith Tapınağı'nın eskiden olmuş olduğu gibi, bütün görkemine kavuşması için onların oradan sürülmeleri gerektiğini rica ettim. O vakit bizzat kendileri (bütün eşyaları) bu tapınağın duvarının dışına çıkardılar. Haşmetli efendi Neith Tapınağı'nın arındırılmasını, bütün insanların [. . .] ve tapınağın saat başı rahiplerinin restore etmelerini/yerlerine dönmelerini emretti. Haşmetli efendi eskiden olduğu gibi sunularını tanrının anası ulu Neith'e ve Sais'teki yüce tanrılara verilmesini buyurdu. Haşmetli efendi, eskiden olduğu gibi, tanrıçanın bütün festivalinin ve ziyafetinin düzenlenmesini emretti. Haşmetli efendinin Sais'in önemini fark etmesini sağladığım için efendi bunu yaptı. Sais, orada her zaman tahtları üzerinde kalan bütün tanrıların kentiydi. . .*

Mısır'da ele geçen iki hiyeroglif mezar yazıtı da Kambyes'in Mısır Krallığı'nın kutsal buyrukları doğrultusunda hareket ettiğine işaret eder. Herodotos'un (III. 27-29) kutsal Apis öküzünü katlettiği ve rahibin ondan gizli gömdüğü anlatısının aksine, Kambyes M.Ö. 524 yılında ölen Apis'i gösterişli bir törenle ve görkemli sunularla defnedir (Posener, 1936, n° 3; Kuhrt, 2007b, 122 vd. n° 12). I. Dareios'un hükümdarlığının dördüncü yılından (= M.Ö. 518) kalma diğer Apis mezar yazıtında ise, Kambyes'in atadığı yeni öküzün ölümü kayda geçirilir (Posener, 1936, n° 4; Kuhrt, 2007b, 124 n° 13). Bunun yanı sıra Herodotos, Kserkses portresini sunarken Hellespontos'u üç yüz sopa çekip cezalandırması (VII. 35); Pythios'un oğlunun yazgısı (VII. 38-39); Leonidas'ın cesedine saygısızlığı (VII. 238) ve Delphoi Apollon Tapınağı'nın yağmalanması (VIII. 35-38) gibi bazen kralın uzlaşmaz, dizginlenemeyen ve sınır tanımayan despot davranışlar sergilediğinin altını çizer. Gerçi Kserkses'in tapınak tahrip ettiği genellikle Daiva Yazıtı şeklinde bilinen *Kserkses Persepolis (KPh)* yazıtıyla da kanıtlanmaktadır: "*Bu ülkeler/halklar arasında evvelce sahte tanrılara (daivā) tapınılan (bir yer) vardı. Sonradan Ahura Mazda'nın inayetiyle, iblislerin tapınağını yerle bir ettim ve şunu buyurdum: İblislerle tapınılmasın. Önceden putlara tapınılan yerde, orada, ben, Ahura Mazda'ya doğru zamanda ve doğru bir şekilde tapıyorum (KPh: Kent, 1953, 150-152 col. 4b 35-46; Wiesehöfer, 2003, 81 vd.).* Gene de onu her şeyden tek sorumlu, kibir içinde sınır tanımayan biri olarak nitelenebilir. Kserkses olayların akışını tek başına belirlemez: Hellas'a sefer açmaya zorlayan fitneci sürgünler, hilekar falcılar, seferden vazgeçmişken uğursuz sonuçlar getiren tanrısal esinler; krallığının sınırlarını genişletmesi gerektiği vazife anlayışı, Ionia İsyanı'nı destekleyen Atinalılardan öç alma arzusu gibi etmenlerin tesiri altındadır (VII. 7-19). Herodotos'un Kserkses'i tarihsel olarak güvenilir karakter incelemesinden çok, önceden belirlenmiş yazgıyla insani biçimlendirme olanakları arasındaki bağıntıya ilişkin olarak tarihçi görüşlerini içermektedir (Wiesehöfer, 2003, 82; Breisach, 2009, 32 vd.).

Persika adlı eserler üzerine yapılan çalışmalardan en iyisi şeklinde nitelendirebileceğimiz, sonraki yazarlara öncülük eden ve esin veren, Pers sarayında uzun bir müddet Artakserkses II Mnemon'a (M.Ö. yak. 404-398/397) ve ailesine hekimlik yapan Knidos'lu Ktesias'ın (M.Ö. yak. 441-393/392) *Persika* yapıtıdır (FGrHist III C 1 688 F 5 (5-6)=Diod. II. 32. 4-6; FGrHist III C 1 687 T 2=Strab. XIV. 2. 15 c. 656; FGrHist III C 1 688 T 8=Plut. Artaks. I. 2; Phot. Bib. 72. 35a-36b; FGrHist III C 1 687 T 1=Suda κ s.v. 2521 <Κτησίας= Ktesias>). Ktesias'ın bu çalışması dışında *Indika*, *Asya'daki Phoros/Haraç'lar Üzerine*, *Periodos/Periploi/Perigesis* adlı üç kitabı daha bilinmektedir (FGrHist III C 1 688 F 46-52 '*Indika*'; F 53-54 '*Asya'daki Phoros/Haraç'lar Üzerine*'; F 55-58 '*Periodos/Periploi/Perigesis*'; ayrıca bk. Stronk 2010, 12-15). *Persika* eseri Sicilyalı Diodoros; Şamlı Nikolaos; Plutarkhos ve Photios'un genişçe yer verdikleri özetler ve alıntılar sayesinde fragmanlar şeklinde günümüze ulaşmıştır. *Persika* adlı eseri yirmi üç kitaptan oluşmaktadır. İlk dört cildinde Assur ve Babil (FGrHist III C 1 688 F 1 (1-28)=Euseb. Chron. 28. 28-29; Diod. II. 1. 4-28; II A 90 F 3-4 '*Nikolaos*'=Const. Porph. de

Virt. I. 329. 16; *de Insid.* p. 4. 23), dört-altıncı cildinde ise Med (*FGrHist* III C 1 688 F 5-8=Diod. II. 32. 4-34. 6; II A 90 F 4-5 ‘*Nikolaos*’=Const. Porph. *de Virt.* 330. 5; 335. 20) tarihi konu edildiği varsayılmaktadır (detaylı bilgi için bk. Llewellyn, & Robson, 2010, 113-148). Yedi-on birinci ciltler II. Kyros’un hükümdarlığını; Kyros’un tahta geçişi ve Med krallığını devrilmesini ele almaktadır (*FGrHist* III C 1 688 F 8d; 9=II A 90 F 66 ‘*Nikolaos*’=Const. Porph. *de Insid.* p. 23. 23; Phot. *Bib.* 72. 36a9-37b25). On iki-on üçüncü ciltler M.Ö. 530-465 yıllarında vuku bulan olayları: II. Kambyses’in tahta geçişi; Mısır seferi; kardeşini öldürtmesi; Mag ayaklanması ve Kambyses’in ölmesi; Magların krallığı; Dareios ve yedilerin Magları tahtan indirmeleri; Dareios’un başa geçişi; İskit Seferi; Datis’in Hellas Seferi; Kserkses’in hükümdarlığı; Babil isyanı; Hellen-Pers savaşları çerçevesinde Thermopylai ve Plataia savaşları; Mardonios’un Delphoi’u yağmalaması; Atina’nın zapt edilmesi ve Salamis Deniz Savaşı; Kserkses’in Persis’e geri dönüşü; Kserkses’in bir komploya kurban gitmesini ihtiva etmektedir (*FGrHist* III C 1 688 F 13 (9-33)=Phot. *Bib.* 72. 37a26-40a5). On altı-on yedinci ciltlerdeki incelemenin odaklandığı alan I. Artakserkses’in (M.Ö. 465-424) hükümdarlığı esnasında cereyan eden olaylardır: Karşı komplo sonucunda I. Artakserkses’in tahta geçişi; akabinde yaşanan Baktria, Inaros ve Mısır isyanı; Suriye’de Megabazos ayaklanması; kralın aslan avı ve Megabazos’un sürgünü; Kos’lu Apollonides ve Amytis’in ölümü; Zopyros’un Atina’ya sığınması; Amestris ve Artakserkses’in ölümü (*FGrHist* III C 1 688 F 14 (34-46)=Phot. *Bib.* 72. 40a5-41b37). On sekizinci cilt II. Kserkses (M.Ö. 424); Sekyndianos (M.Ö. 424) ve Dareios II Okhos (M.Ö. 424-404) döneminde I. Artakserkses’ten II. Dareios’a kadarki süreçte yaşanan kraliyet ailesi ve veliaht krizini kapsamaktadır: Artakserkses’in bir komploya kurban gitmesi; Sekyndianos’un kısa süreli saltanatı, II. Dareios’un tahta geçişi; Aristes ve Artyphios, Pisuyhenes’in ayaklanması; hadım Artokserkses’in krala suikastı; Teritukhmes’in ayaklanması (*FGrHist* III C 1 688 F 15 (47-56)=Phot. *Bib.* 72. 41b38-43b2). On dokuz-yirincinci ciltler II. Artakserkses’in hükümdarlığı; Genç Kyros’un abisine karşı yürüttüğü savaş ve hazırlıkları; Kunaksa Savaşı ve Kyros’un ölümünü içermektedir (*FGrHist* III C 1 688 F 16-26 (57-67)=Phot. *Bib.* 72. 43b3-44a19; Plut. *Artaks.* II. 3-III. 6; VIII. 2; IX. 1-4; XI. 1-6; XII. 1-4; XIII. 1-4). Yirmi bir-yirmi üçüncü ciltler M.Ö. 404-359/358 yılında II. Artakserkses’in hükümdarlığı sırasında cereyan eden olaylarla devam eder: Tissaphernes’in Hellen komutanlarını hileyle ele geçirmesi; Klearkhos ve diğer komutanların öldürülmesi; Klearkhos’un mezarı; kraliçe Stateira’nın zehirlenmesi; Samos’lu Euagoras ve Artakserkses arasında müzakere; Konon ile Artakserkses’in görüşmesi; uzaklıklar ve krallar listesiyle de son bulur (*FGrHist* III C 1 688 F 27-33 (68-76)=Phot. *Bib.* 72. 44a20-45a1-4; Plut. *Artaks.* VI. 9; XVIII. 1-5; XIX. 1-6; XXI. 1-4).

Pers Tarihi üzerine yapılan çalışmalar arasında Knidos’lu Ktesias’ın eseri önemli bir yere sahiptir. Ktesias’ın *Persika*’sı diğer tarih yazıcılarına nazaran daha az Hellen merkezli bir yaklaşım, önyargılardan arınmış, yansız ve güvenilir bir çalışma izlenimi vermektedir. On yedi yıla aşkın kaldığı Artakserkses II Mnemon’un sarayında Persleri yakından tanıma; aynı zamanda olasılıkla Eski Persçe ve resmi bürokrasi yazışmalarında kullanılan Aramice dillerini öğrenme fırsatı bulmuştur (*FGrHist* III C 1 688 F 23 (5-6)=Plut. *Aratks.* XIII. 4-7; ayrıca bk. Llewellyn, & Robson, 2010, 56). Dolayısıyla Ktesias’ın eseri diğer kaynaklardan edinemeyeceğimiz birincil elden bilgilerle doludur. Olasılıkla kaleme aldığı eserinin II. Dareios (M.Ö. 424-404) ile II. Artakserkses’in hükümdarlığı sırasında yaşanan olaylara canlı tanıklık etmesi ve devrinin akışına yön veren bazı tarihi olgularda aktif şekilde yer alması anlatısını tarihsel gerçekler çevresinde örüntülediğine/kurguladığına işaret etmektedir (*FGrHist* III C 1 688 F 30 (72-75)=Plut. *Artaks.* XVIII. 1-4; XXI. 2-4; Phot. *Bib.* 72. 44b 20-42 ‘*Ktesias*’; ayrıca bk. Llewellyn, & Robson 2010, 13 vd.). Ktesias kitabının ilgili kısımlarında Perslerin önde gelenlerin anlatımları, söylenceleri ve arşivleriyle Hellen yazarlarının kaleme aldıklarının kıyaslamalı analizini yapmıştır. Sicilyalı Diodoros (*FGrHist* III C 1 688 F 5 (5-6)=II. 32. 4-6) Knidos’lu Ktesias’ın *Persika*’sında yer alan Perslerin eski zamanlardan itibaren edimlerinin kayıtlarının tutulduğu kral belgelerinden (=

basilikai anagraphai/basilikai diphtherai [βασιλικαὶ ἀναγραφαί/βασιλικαὶ διφθέραι]) yararlanır. Her bir krala ilişkin dikkatli bir araştırma yapar. Bunları Hellenlerin yayınladığı tarih kitaplarıyla kıyaslar. Photios (*FGrHist* III C 1 688 T 8=*Bib.* 72. 35a-36b '*Ktesias*'); ayrıca bk. Plut. *Artaks.* VI. 6)'de Ktesias'ın kitabında değindiği olayların birçoğuna tanıklık ettiğini; mümkün olmadığı zaman bizzat Perslerin bilgilerine başvurduğunu iddia eder. Eserinde Herodotos'un anlatısını çürütecek tam aksine olgulara değinerek tarihçiyi sık sık yalancılıkla suçlar ve masal/hikaye yazarı (= *logopoios* [λογοποιός]) olmakla itham eder (ayrıca bk. Diod. II. 15. 2). Herodotos'un anlatısından birçoğuna karşı çıkar: Herodotos'un (I. 108-130) Kyros'un çocukluğu, Astyages'le akrabalık bağı ve Med Krallığı'nı ele geçirişine ilişkin anekdotlarının doğruluğunu kabul etmez ve bu gelişmeleri değişik bir versiyonla kaleme alır (*FGrHist* III C 1 688 T 8=*Bib.* 72. 35b35-36b6 '*Ktesias*'); Herodotos'un Babil'in ele geçirilişinde baş aktör olan Zopyros hakkında "*katır doğmadıkça Babil alınamaz*" kehaneti çerçevesinde örontülediği anlatısını Ktesias, Kserkses'in kızı Amytis'le evlenen Megabyzos'a atfeder (*FGrHist* III C 1 688 F 13 (26)=*Bib.* 72. 37a26-40a5 '*Ktesias*'). Pers geleneklerinde birinin adetleri çiğneyip ölüyü yakmasının mümkün olmadığını belirtir. Bu bağlamda Hellenikos ve Herodotos'u (III. 16: olasılıkla 'Kambyses'in Amasis'in naaşını yaktırması' anekdotu) tekziple itham eder (*FGrHist* III C 1 688 F 16 (62)=*Bib.* 72. 43b3-44a19 '*Ktesias*'). Aynı zamanda bazı konularda Gryllos'un oğlu Ksenophon'la da fikir uyuşmazlığına düşer (*FGrHist* III C 1 688 T 8=*Bib.* 72. 35b35-36b6 '*Ktesias*'). Plutarkhos (*Artaks.* XIII. 4) Ktesias'ın Klearkhos ve Lakedaimon'lulara ilişkin değinisinde yansız bir tutum sergileyemediğini, Lakedaimon'lulardan her zaman güzel ve övgü dolu sözlerle bahsettiğini belirtir. Biyografi yazarının (*Artaks.* I. 2; V. 6) Ktesias'ı sürekli tenkit ettiği diğer bir nokta ise, eserinde abartılı söylencelere gereğinden fazla yer vermesidir. Lakin Ktesias'ı değerlendirirken bugün yitik olan özgün çalışmalarından çok ondan alıntı yapan antik yazarların yaklaşımlarını yansıttığı gerçeği göz ardı edilmemelidir.

Kolophon'lu Dinon, M.Ö. yak. 360/330, (*FGrHist* III C 1 690 T 2=Plin. *nat.* X. 136) İskender tarihçisi Kleitarkhos'un babasıdır (tarihyazıcısı Dinon şeklinde adlandırıldığı gibi bazen Deinon ya da Dion olarak da hitap edilir bk. Ath. *Deip.* II. 67b; Suda δ s.v. 1239 <Δίων=Dion>). M.Ö. 330 yılında Semiramis'in hükümdarlığından III. Artakserkses'in M.Ö. 343/342 Mısır'ı yeniden fethine kadarki süreci kapsayan bir Assur ve Pers tarihi yazmıştır (*FGrHist* III C 1 690 F 7-8; 21; tarihlemesi için bk. Stevenson, 1997, 10; Binder, 2008, 60 dn. 268; Llewellyn, & Robson, 2010, 53). *Persika* kitabından günümüze otuz fragman korunagelmıştır (*FGrHist* III C 1 690 T 1-5 F 1-30). Historiograf önemli ölçüde Ktesias'ın eserinde yararlanmıştır; ancak körü körüne alıntılanmamıştır (Lenfant, 2007, 206; Llewellyn, & Robson, 2010, 53). Plutarkhos *Artakserkses* biyografisinde Ktesias'la birlikte Dinon'u mukayese eder (I. 2; VI. 6; IX. 4; XIII. 3; XIX. 2-4). Tarihyazımlarının güvenilirliği bakımından önceliği Knidos'lu Ktesias'a verir (I. 2; V. 6). Dinon uzun süre Küçük Asya'da ikamet etmiştir. Bu esnada edindiği bir mevki sayesinde Pers İmparatorluğu'nun yapısı hakkında araştırma yapacak ölçüde deneyime sahip olduğu düşünülmektedir. Kitabında tahminen Sardeis satrapı Tiribazos'un hane halkından birinin aracılığıyla Pers sarayındaki birinci elden kaynakları edinip yararlandığı savlanmaktadır (*FGrHist* III C 1 690 F 18; ayrıca bk. Stevenson, 1997, 13). Dinon'un *Persika*'sı Ktesias'ın eserinin gölgesinde kalmış ve onun kadar geniş okuyucu kitlesine ulaşmamıştır. Ktesias stilinde küçük tarih yazıcılığı gerekçesiyle yergili ve iğneli sözlere maruz kalmasına rağmen, kendisinden sonraki jenerasyon antik yazarların nezdinde takdir toplamış ve başarılı bulunmuş gibi görünür (*FGrHist* III C 1 690 F 18). Dinon'un yapıtı tarihi kaynaklar külliyatı şeklinde değerlendirilmiştir (Drews, 1973, 117; Lenfant, 2007, 206; Llewellyn, & Robson, 2010, 54). Fragmanların büyük çoğunluğu M.S. II. yüzyılda yaşamış Athenaios'un *Sophistlerin Ziyafeti* (= *Deipnosophistai* [Δειπνοσοφισταί]) adlı kitabında derlenmektedir. Savaşlar ve halefler üzerinde yoğunlaşan konvansiyonel/geleneksel Pers tarihyazımından ziyade saray toplum yapısı ve elit sınıfı incelediği;

aynı zamanda Pers teolojisine ilgi gösterdiği anlaşılmaktadır.

M.Ö. IV. yüzyıl yazarlarından Kyme’li Herakleides’e ilişkin yok denecek kadar az bilgi vardır. Aynı sınırlı veriler yazarın beş kitaplık *Persika* eseri içinde söz konusudur (*FGrHist* III C 1 689 T 1=Diog. Laert. V. 93). Günümüze yedi fragman korunagelmiştir (*FGrHist* III C 1 689 F 1-7). Bu parçalardan dördü Athenaios’un doğrudan yaptığı alıntılar sayesinde ulaşılmıştır. Kyme’li Herakleides’in Assur ya da Med tarihine ilgi duyduğuna dair herhangi bir veri yoktur. Olasılıkla eserini yalnızca Pers tarihi üzerinde odaklamıştır. Kalan fragmanlardan ikisi saraydaki bazı melodramatik olaylar –Themistokles’in Kserkses’le buluşması ve II. Artakserkses’in öz kızıyla yaptığı zina evliliği v.d.– konu edinmiştir (*FGrHist* III C 1 689 F 5-7=Ath. *Deip.* II. 31. 48c-49a; Plut. *Them.* XXVII. 1; *Artaks.* XXIII. 6). Athenaios’un alıntılıdığı uzun pasajda Herakleides’in eserinin temel örgüsünü saray yaşamının detayları; kraliyet şöenleri; harem; muhafızlar ve saray güvenliği üzerine kurduğu anlaşılmaktadır (*FGrHist* III C 1 689 F 1-4=Ath. *Deip.* XII. 8. 514 b-c; IV. 26. 145a-146a; XII. 13. 517 b-c). Dinon tarih anlatısında II. Artakserkses’in saray propagandasını anımsattığı ve Tiribazos’un ev halkıyla yakın ilişkisini yansıttığı izlenimini sunarken, Herakleides saray etiğinin detaylarına yoğunlaşmıştır. Her iki yazar da Ktesias’ın eserini temel ve birinci kaynak olarak kullanmışlardır (Llewellyn, & Robson, 2010, 55).

Nitekim, M.Ö. V-IV. yüzyıllarda *Persika* eserlerinde yaşanan ivme Perslerin Küçük Asya ve Hellas’taki egemenlik ve emperyalist edimleriyle koşutluk sergilemektedir. Farklı bir ulus, dil, gelenek ve kültürün boyunduruğu karşısında asimilasyon korkusu kentleri ulus kimliklerini hatırlamaya yöneltmiştir. Tarihyazıcılığı kimi zaman bilinçli kimi zaman bilinçsiz olarak üstünlük iddialarını meşruiyet kazandıracak “ötekiler” yaratmaya katkıda bulunmuştur. Erken dönem historiografların ve ardıllarının eserlerinde barbar kavramındaki önyargılarıyla Pers İmparatorluğu’nu güçlü ve kökten farklı haline getirdikleri bir sistemin izlerini görmek mümkündür. *Persika* yapıtlarının temel motifinin Hellen-Pers savaşlarının yanı sıra Perslerin sosyo-politik, idari yapısı, teolojisi, gelenek-görenekleri, eğitim sistemini de kapsamasının arkasında bu anlayış olsa gerektir. Tahminen birbirleriyle ortaklaştıkları ve ayrıştıkları özelliklerin sınırları belirlenerek Perslerden üstün yanlarını vurgulamak amaçlanmıştır.

Küçük Asya historiograflarının Pers imgelemindeki betimin ve düşünsel yargının tam bir tasavvuru yapılamasa da Hellen yazarlarından pek de farklılık sergilememiş olsa gerektir. Diğer historiograflarla kıyaslayınca Herodotos ile Knidos’lu Ktesias’ı tarihyazımlarının özgül, nesnel ve yansız olduğu dile getirilmekle birlikte her iki yazarın taraflı yaklaşımdan tamamen arınmayıp kendi halklarını yücelttikleri gözlenebilmektedir. *Persika* ve Perslere dair tarih anlatılarının neredeyse bütününde Kserkses’in Hellas Seferi, mağlubiyeti ve olumsuz karakteri konu edilmiştir. Klasik Dönem ve daha sonraki yazarların yazımında Pers karakter özelliklerinin dejenerasyonu ve bunun sonucu ortaya çıkan Kserkses’in egemenliğinden itibaren başlayan Pers iktidarının çöküşüne vurgu yapılmıştır. Hellen tragedya yazarlarından Aiskhylos’un (*Pers.* 584-590) Kserkses’in yenilgisinin ardından krallığın durumunu özetlediği pasajı bu kanı için güzel bir paradigmadır: “Uzun müddet Asya toprakları boyunca ikamet eden insanlar Persler tarafından artık hükmedilmiyorlar, ne haraç ödüyorlar bir efendinin zorlamalarıyla, ne de secde ederek korkuyla karışık saygı duyuyorlar. Çünkü krallığın gücü tamamen yok olmuştu”. Hellenlerin utkularının nedenine bireysel ve kolektif özgürlükten doğan bağımsızlık gücü; yoksul ama bozulmamış bir halkın kırılmamış enerjisi öne sürüldü: Demosthenes (*Phil.* (3) IX. 36-40) kendi sözleriyle bunu şöyle ifade eder, “Atinalılar Perslerin zenginliğini alt eden, Hellas’a özgürlük getiren, ne denizde ne de karada bozguna uğratılmayan bir şeydi”. Buna karşın yüksek mevki sahiplerinin bile huzuruna bir köle gibi çıktıkları despot Pers kral tiplemesi, lüksün-şatafatın sürekli kurbanları, özellikle de karakterlerindeki yumuşama (= *thrypsis* [θρύψις]) ve askeri zayıflıklarının başarısızlığı Persleri kendi yıkımlarına sürükleyen

etmenler olarak algılandı. Aiskhylos *Persai* eserinde büyük kral tablosunu Kserkses'le özdeşleştirdiği sınırsız bir yetki, yasalarının üstünde bir güç, yaptıklarının hesabı sorulamayan despot ve tiran tiplmesiyle temellendirdi. Herodotos'un (IX. 122)'da kitabını, kendilerini küçük ve dağlık ülkelerden çıkarıp egemen halka yaraşır yerlere iskan ettirsin diye sıkıştırılan Kyros'un Perslere verdiği söylemle bitirmesi oldukça manidardır: “*Bunu yapabilirler, ancak artık hükmetmeye değil, egemenlik altında yaşamaya hazır olmaları gerekir. Zira sert olmayan toprak yumuşak insanlar doğurur. Bir topraktan hem iyi hem de savaşçı yetişmez*”. Platon (*Leg.* III. 695b-e) ve Ksenophon (*Kyr.* VIII. 8. 2) çöküşün nedenini eski Pers gelenekleriyle yetiştirilmek yerine kadın ve hadımların eşliğinde sefahat, lüks ve ölçsüzlükten ibaret olan saray eğitime bağlar. Platon'un bu yapıtında öncelik ideal bir yönetim biçimine ulaşmaktır. Yurttaşların ahlaklı-erdemli yaşantı tarzını ön plana çıkardığı, devletin iyi yönetilmesi için gerekli kuramlar silsilesidir. Platon'a göre bunun gerçekleşmesi için temel faktör köklü reformdan oluşan bir eğitimin gerekliliğidir. Dolayısıyla taht varislerinin yanlış eğitiminde Pers idari düzeninin çöküşünün ana nedenini görmesi şaşırtıcı değildir (Wiesehöfer, 2003, 132). Filozof *Nomoi/Yasalar* adlı çalışmasında acımasızca kritiğini yaptığı Pers eğitimini *Alkibiades* (I. 121d-122b) adlı eserinde örnek alınacak kadar övmektedir. Zira yazarın diyalogunda amacı ünlü bir politikacı, hatip, kumandan olarak Alkibades'in rakipleri ve düşmanlarıyla –Spartalılar ile Persler– kıyaslanınca dönemin siyasetine damga vuracak kadar yeterli donanımına sahip olmadığını gösterip eksikliğini gidermek hedeflenmektedir. Knidos'lu Ktesias (*FGrHist* III C 1 688 F 13 (9-33); 15 (47-56) imparatorluğun gerilemesi ve çöküşündeki asıl etmeni kral oğullarının eğitiminde değil, kadınların ve hadımların politik entrikalarında arar.

Isokrates (*Paneg.* 138-149) bir zamanlar Perslerle yapılan savaşın Hellen siyasi yaşamında bir birlik ve süreklilik duygusu yarattığını idrak etmişti. Dolayısıyla yeniden milli birlik tutkusunu körüklemek adına Perslerle girişilecek savaş yararlı görüyordu. Büyük Kral'a karşı Panhellenizm birleşmesi adına yaptığı söylevlerinde saray duvarlarının altında Perslerin yumuşaması ve kölece zihniyetiyle gerekçelendirdiği askeri zayıflığa çekmektedir. Plutarkhos (*Artaks.* XX. 1-2) M.Ö. 401 yılındaki Kunaksa Savaşı'nda Kyros'un yenilgisinin akabinde Ksenophon öncülüğünde onbinlerin Büyük Kral'ın ordusunun elindeyken avuçları arasından ve Pers İmparatorluğu topraklarından çok az bir kayıpla kurtulmaları, Perslerin ve kralın yetkisinin öngörülerinin aksine bol altın, lüks ve kadınlar; geriye kalanın ise hava, boş gösteriden ibaret olduğunu Hellas kentlerinin algılamasını sağladı. Lakedaimon'lular önderliğinde Asya'da ikamet eden Hellenleri kölelikten kurtarma misyonunu yüklenip savaşa girişecek kadar Persleri hor gördüler. Ayrıca Plutarkhos (*Artaks.* XXIII. 3) krallığın gücünü yitirme sebepleri arasında lüks, şatafat ve politik komploların yanı sıra kraliyet adetlerinde baba ve kızın evliliğinden doğan ensest ilişkilerin yarattığı ahlaki çöküntülere dair anekdotlara da bolca yer verir. Hellenler nezdinde Persler sadece siyasi, ahlaki ve askeri zaafılık, çöküntü içinde değillerdi; aynı zamanda erdem ve bilimden de yoksundular. Salt felsefenin değil; aynı zamanda insan soyunun da Hellenlerle başladığına inanan Diogenes Laertios (I. 1-3; 4-5) filozofların öncülerinin Perslerden Maglar, Babiller ve Assurlar olduğu savını çürütme amacı gütmüştür. Bunu iddia edenleri, Hellenlerin başarılarını yazarın deyişleriyle barbarlara mal ettiklerinin bilinçsizlik gafletliğiyle itham etmiştir.

Sonuç itibarıyla fragmanlar halindeki Miletos'lu Dionysos'tan Ktesias'a kadarki *Persika* çalışmalar içerik, tema ve II. Kyros'un başa geçişi, imparatorluğun genişlemesiyle Kserkses'in mağlubiyeti ve krallık kudretinin hezimetini gibi olaylar dizgisini, Herodotos'un *Historiai* eserinin örüntüsüyle benzer bir şekilde ele almışlardır. Herodotos'un, Plataia utkusuyla noktalandığı eseri Hellenleri yücelttiğinden hoş karşılanırsa da, çoğu zaman çizdiği pozitif Pers portresi bazı yazarların tahammülsüzlüğüne yol açmıştır. Plutarkhos *De Herodoti malignitate* eserinde tarihçiyi Persleri bazı noktalarda övdüğü için acımasızca tenkit ederken; Hellenlerin üstün kimliğini

kanıtlamak istercesine kaleme aldığı *Artakserkses* çalışmasının bütününde, Persleri bir dizi olumsuz yanlarını ön plana çıkararak küçümser ve sürekli eleştirel bir bakış açısı taşır. Persler ve elit kesimleriyle yakın ilişkiler içerisine giren Ktesias ile Dinon'dan itibaren *Persika* yapıtlarının ilgi odağının dokusunda siyasal tarihi, teolojisi, kültürü ve idari yapılarını konu edip kapsayan değişik bir yaklaşım nüksetmiş ve eserler zamandizinsel olarak M.Ö. 479 yılıyla sınırlanmamıştır. Bazen Lakedaimon yanlılığından kendini alamasa da, Ktesias yalan yanlış bilgilerle betimlenen Persleri bizzat kendi tecrübelerinden edindiği gerçeklikleriyle tanıtmaya çalışmış ve Hellen yazarların her birini inceleyip eleştirmiştir. Kitabı Hellen zihniyetinde kalıplaşmış Pers imgesinin algı süzgecinden geçerek ele alındığından eserin günümüze ulaşmaması büyük bir kayıptır. Hellen ve Küçük Asya yazarlarının eserlerinin genelinde Persler ideolojik eğilimlerin egemen olduğu birtakım ayrılmış ve onlarla özdeşleşmemiş usullerle araştırılır, tasavvur edilir ve öğretilir. Akhaimenid İmparatorluğu'nun devasa ordu ve varlığıyla Küçük Asya ile Hellas kentlerine saldırdığı tedirginliğin yersizliği, Pers savaşımını sürdürmek adına düşünülen kanının aksine aslında krallığın yetkisi, idarisi ve ordusunun zayıflığını gözler önüne sermeye; Platon, Sokrates gibi yazarların bireysel ideolojik savlarını desteklemeye hizmet sisteminin izleri görülür. Perslerden barbar diye söz etmek dili, coğrafyası, idari rejimi ve gelenek-görenekleriyle farklılık sergilediklerini nitelenmek değildi yalnızca; çoğu zaman alt soydan bir halkı imleyen küçültücü ifade şeklinde de kullanılıyordu. Nitekim kültürler her dönem başka kültürleri oldukları gibi değil; kendi algıları doğrultusunda duyumsayıp alımlayarak onlara bütünsel dönüşümler dayatma eğilimi sergilemişlerdir.

KAYNAKÇA

- Ael. *Var.* Claudius Aelianus, *Varia Historia. Historical Miscellany*. Trans. N. G. Wilson (1997). Cambridge, Mass.-London: Loeb.
- Aiskh. *Pers.* Aiskhylos, *Aeschylus: Persians and Other Plays*. Trans. C. Collard (2008). New York: Oxford University Press 2008.
- AJPh, American Journal of Philology.
- Armayer, O. K. (1978). *Herodotus' Catalogues of the Persian Empire in the Light of the Monuments and the Greek Literary Tradition. TAPhA, 108*, 1-9. Atlanta, Georgia.
- Asher, A., Lloyd, A., & Corcella, A. (2007). *A Commentary on Herodotus Books I-IV*. New York: Oxford University Press.
- Ath. *Deip.* Athenaios, *The Deipnosophistis*. Trans. C. B. Gulickvol. I-VII (1927-1999⁶). Cambridge, Mass.-London: Loeb.
- Breisach, E. (2009). *Tarihyazımı*. Çev. H. Koçak. İstanbul: Yapı Kredi Kültür Sanatçılık.
- Dem. *Phil.* Demosthenes, *Orations I-XVII, XX: Olynthiacs; Philippics; Halonnesus; Minor Public Orations; Speech Against Leptines*. Vol. I. Trans. J. H. Vince (2004⁷). Cambridge, Mass.-London: Loeb.
- Dion. Hal. *Thuk.* Dionysios Halikarnasseos, *Dionysii Halicarnasei quae exstant*, vol. 5. Ed. H. Usener, & L. Radermacher (1899 repr. Stuttgart: 1965). Leipzig: Teubner.
- Dio Khrys. *Orat.* Dio Chrysostomus, *Discourses*, vol. III. Trans. J. W. Cohoon, & H. L. Crosby (2006⁶). Cambridge, Mass.-London: Loeb.
- Diod. *Diodorus of Sicily*. Trans. R. M. Geer (1947). London, New York: Loeb.
- Diog. Laert. Diogenes Laertios. *Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri*. Çev. C. Şentuna (2003). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Draws, R. (1973). *The Greek Accounts of Eastern History*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Euseb. *chron.* Eusebi, *Chronicorum* (Liber Prior). Ed. A. Schoene (1875). Berlin.
- FGrHist Die Fragmente der griechischen Historiker. F. Jacoby. 1-XV. Berlin-Leiden.
- Fowler, R. L. (1996). *Herodotus and his Contemporaries. JHS, 116*, 62-87. London.
- Hdt. *Herodotus*. Trans. A. D. Godley I-IV (1975). London, New York: Loeb.

- Hes. *lex.* Hesychius Alexandrinus, *Hesychii Alexandrini lexicon*, vol. I-II [A-O]. Ed. K. Latte (I. 1953; II. 1966: 3-492; 1-806). Copenhagen: Munksgaard.
- Hom. *Il.* Homeros, *İlyada*. Çev. A. Erhat-A. Kadir (1993⁷). İstanbul: Can Yayınları.
- Isok. *Paneg.* Isokrates, *Panegyricus: Isocrates*. Trans. G. Norlin I-II (2000⁷). Cambridge, Mass.-London.
- Jacoby, F. (1922). *Ktesias*, *RE. XI* col. 2032-2037. London.
- JHS Journal of Hellenic Studies.
- Kent, R. G. (1953). *Old Persian*. New Haven: American Oriental Society.
- Ksen. *Kyr.* Xenophon, *Cyropaedia*, vol. V-VI: Books 1-4; 5-8. Trans. W. Miller (1914). London, New York: Loeb.
- Kuhrt, A. (2007a). *Eski Çağ'da Yakındoğu M.Ö. 3000-330*. Çev. D. Şendil. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Kuhrt, A. (2007b). *The Persian Empire. A Corpus of Sources from the Achaemenid Period*. II vols. London: Routledge.
- Lenfant, D. (2007). Greek Historians of Persia. Ed. J. Marincola. *A Companion to Greek and Roman Historiography*, vol. 1, 201-209. Oxford: Wiley Blackwell.
- Llewellyn, J., L., & Robson, J. (2010). *Ctesias History of Persia Tales of the Orient*. London and New York: Routledge Classical Translations.
- JSOT Journal for the Study of the Old Testament.
- Marincola, J. (1997). *Authority and Tradition in Ancient Historiography*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Oxyrh. Pap.* *Oxyrhynchus Papyri XIII*. Ed. with Trans. and Notes by B. P. Grenfell, & A. S. Hunt (1919). London.
- Paus. Pausanias, *Pausanian Description of Greece*. Trans. W. H. Jones I-V. (1918-1935). London, New York: Loeb.
- Phot. *Bib.* Photios, *Bibliotheka*. Ed. R. Henry (1971), Paris: Duckworth.
- Plat. *Leg.* Platon, *Leges: Plato, Plato in Twelve Volumes*, vol. 10 & 11. Trans. R. G. Bury (1967-1968). Cambridge, Mass.-London: Loeb.
- Plat. *Alk.* Platon, *Alkibiades: Plato in Twelve Volumes*, vol. 8. Trans. W. R. M. Lamb (1955). Cambridge, Mass.-London: Loeb.
- Plin. *nat.* Plinius Caecilius Secundus, *Pliny Natural History*. Trans. H. R. Rackham, W. H. S. Jones, & D. E. Eichholz. I-X (1938-1971). Cambridge, Mass.-London: Loeb.
- Plut. *Artaks.* Plutarkhos, *Artakserkses: Plutarch's Lives*. Trans. B. Perrin I-XI. (1959). London, New York: Loeb.
- Plut. *Them.* Plutarkhos, *Themistokles: Plutarch's Lives*. Trans. B. Perrin I-XI. (1959). London, New York: Loeb.
- Plut. *mor.* Plutarkhos, *Plutarch's Moralia*. Trans. F. C. Babbitt, & W. C. Helmbold I-XIV (1928-1967). London, New York: Loeb.
- Posener, G. (1936). *La Première domination perse en Égypte: recueil d'inscriptions hiéroglyphiques*. Cairo: Institut Français d'Archéologie Orientale.
- RE Paulys Real-Encyclopädie der classischen Altertums-wissenschaft.
- Schol. Aristoph. *Av.* *Scholia in Aristophanem: Aves*. Ed. V. Coulon, & M. van Daele (1928 repr. 1967). *Aristophane*, vol. 3. Paris: Les Belles Lettres.
- Schol. Dion. Thrak. *Scholia Commentaria in Dionysii Thracis Artem Grammaticam. Ars grammatica*. Ed. G. Uhlig (1883 repr. Hildesheim: Olms, 1965: 5-100). *Grammatici Graeci*, vol. 1.1. Leipzig: Teubner.
- Schol. Hdt. *Scholia in Herodotum, Historiae*. Ed. Ph.-E. Legrand (1: 1932; 2: 1930; 3: 1939; 4 (3rd edn.): 1960; 5: 1946; 6: 1948; 7: 1951; 8: 1953; 9: 1954 (repr. 1: 1970; 2: 1963; 3: 1967; 5: 1968; 6: 1963; 7: 1963; 8: 1964; 9: 1968). *Herodote. Histoires*, vol. 9. Paris: Les Belles Lettres.
- Schol. Hom. *Il.* *Scholia in Homerum, Ilias*. Ed. T. W. Allen (1931: 1-356; 1-370). *Homeri Ilias*. vol. II-

- III. Oxford: Clarendon Press.
- Schol. Lucan. Lucianus *Scholia in Lucianum (scholia vetera et recentiora Arethae)*. Ed. H. Rabe (1906 (repr. Stuttgart: 1971): 1-285). Leipzig: Teubner.
- Schol. Plat. *Rep. Scholia in Platonem, Respublica (scholia vetera)*. Ed. W. C. Greene (1938: 1 1-405, 407-413), *Scholia Platonica*. Haverford, Pennsylvania: American Philological Association.
- Scott, L. (2005). *Historical Commentary on Herodotus Book 6*. Leiden, Boston: Mnemosyne.
- Strab. Strabon, *The Geography of Strabo*. Trans. H. L. Jones I-VIII (1917-1932). London, New York: Loeb.
- Steph. Byz. *Ethnika*. Stephanos Byzantios, *Stephani Byzantii Ethnica, volumen I: alpha-gamma*. Trans. M. Billerbeck (2006). Berlin: Walter de Gruyter Berolini et Novi Eboraci MMVI.
- Stevenson, R. B. (1997). *Persica. Greek Writing about Persia in the Fourth Century BC*. Edinburgh: Scottish Academic Press.
- Stronk, J. P. (2010). *Ctesias' Persian History: Introduction, Text and Translation*. Wellem Verlag, Düsseldorf.
- Suda Suda-Suidas, *Suidae Lexicon*. Ed. A. Adler I-IV (1928-1971). Leipzig: Teubner.
- TAPhA Transactions and Proceedings of the American Philological Association.
- Tert. An. P. Terentius Afer, *Andria. The Comedies of Terence*. Trans. H. T. Riley (1874). New York: Harper & Brothers, Publishers.
- Theophr. fr. Theophrastus Philosophus, *Theophrasti Eresii opera, quae supersunt, omnia*. Ed. F. Wimmer (1866 repr. Frankfurt am Main: Minerva, 1964:364-410, 417-462). Paris: Didot.
- Thuk. Thukydides, *Peloponnes Savaşı*. Çev. T. Gökçöl (1976). İstanbul: Hürriyet Yayınları.
- Toye, D. L. (1995). *Dionysius of Halicarnassus on the First Greek Historians*. *AJPh*, 116, 279-302. Baltimore.
- Wiesehöfer, J. (2003). *Antik Pers Tarihi*. Çev. M. A. İnci. İstanbul: Telos.